

HAMID SULAYMONNING “XAZOYIN – UL- MAONIY” ASARINING ILMIY-TANQIDIY MATNINI YARATILISHIGA QO‘SHGAN HISSALARI

Abdurahmonov Mahmudxon
Abdurahmonov Mahmudxonman Sobitxon o'g'li
O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi magistranti

O'zbek matnshunoslarining XX – XXI asrlardagi namoyandalari siymolaridan eng zahmatkashi Hamid Sulaymondur. Asosiy ilmiy faoliyati Alisher Navoiy lirikasining tekstologik tadqiqotlariga bag'ishlagandir. Olim tayyorlagan ilmiy-tanqidiy matnlarning ko'pligi, mumtoz asarlar nashrlardagi faolligi, o'zbek matnshunoslik makatbiga buyuk xizmatlarni qo'shganligi jihatidan ham bu insonning ilmda behad ulug'ligini bildiradi.

Bugungi kunda ham Navoiy asarlari qo'lyozmalarini o'rganish, tadqiq etish, asarlarini nashrga tayyorlash dolzarb vazifa. XX asr boshlaridan boshlab bu yo'nalishda samarali ishlar amalga oshirilgan bo'lib, bu izlanishlarda o'zbek navoiyshunos olimi Hamid Sulaymonning xizmati beqiyos. Dastlab navoiyshunos olim Navoiy asarlari qo'lyozmalari bilan tanishib, 1955-yilda “Alisher Navoiy lirik merosining tekstologik tadqiqi” mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasi mavzusi yuzasidan tadqiqot ishlarini boshlaydi. Shu vaqtdan boshlab, olim umrining qolgan qismini Navoiy asarlarining eng qadimgi qo'lyozmalarini to'plash, tadqiq qilish, chop ettirishga bag'ishladi. Avvalo, Sovet Ittifoqi fondlari Toshkent, Leningrad, Dushanbe, Qozon va boshqa ittifoqdosh respublikalar shaharlaridagi kutubxonalar, shaxsiy kolleksiyalar o'rganildi⁷.

“Xazoyin ul-maoniy” (Ma'nolar xazinasi) — 1491—96 yillarda tartib berilgan Alisher Navoiyning asari. “Xazoyin ul-maoniy” asari “G'aroyib us-sig'ar” (Yoshlik g'aroyibotlari), “Navodir ush-shabob” (Yigitlik nodirlik (she'r)lari), “Badoye' ul-vasat” (O'rta yosh badialari) va “Favoyid ul-kibar” (Keksalik foydalari) nomli devonlardan tarkib topgan mukammal yig'ma devon. Xalq orasida “Chor devon” deb ham yuritiladi. “Xazoyin ul-maoniy”ning tuzilish tarixini Alisher Navoiyning o'zi “Xamsat ul-mutahayyirin”, “Munshaot”, “Muhokamat ul-lug'atayn”, ayniqsa, “Xazoyin ul-maoniy”ga maxsus yozgan “Debocha”sida bayon etgan. Ushbu asarlarda yozilishicha, Abdurahmon Jomiy o'z she'rlarini to'plab (1491 — 92), 3 devon tuzgan va Navoiyga taqdim etgan. Navoiy bu devonlarning aralashib ketmasligi uchun ularga maxsus nomlar qo'yishini maslahat bergan. Navoiy maslahati Jomiyga ma'qul tushgan va u devonlarini “Fotihat ush-shabob” (Yoshlikning boshlanishi), “Vositat uliqd” (Bog'lanish vositalari), “Xotimat ul-hayot” (Hayot xotimasi) kabi nomlar bilan atab, umumiy “Debocha” yozgan hamda bu fikrning Navoiydan chiqqanligini alohida ta'kidlagan. Shundan so'ng, Navoiy ham ustozlari taklifi bilan barcha lirik she'rlarini

⁷ Yaxyoyev F. Hamid Sulaymon – Navoiy qo'lyozmalari tadqiqotchisi. – Toshkent.// O'zbekiston Respublikasi maktabgacha va maktab ta'limi vazirligining ilmiy-metodik jurnali, 2023. B-23.

to'plab "Xazoyin ul-maoniy"ni tuzishga kirishgan. "Xazoyin ul-maoniy"ning yuzaga kelishi Jomiy va Navoiy do'stligining, o'zbek va tojik adabiyotlari o'rtasidagi aloqalarning yorqin dalilidir.

"Xazoyin ul-maoniy " 45 ming misraga yaqin, 3130 dan ortiq lirik she'rlardan tuzilgan. Unga shoirning 7—8 yoshidan boshlab umrining oxiriga qadar yozgan o'zbekcha she'rlari kiritilgan. "Xazoyin ul-maoniy" tarkibida qariyb 2600 g'azal, 210 qit'a, 133 ruboiy, 86 fard, 52 muammo, 10 muxammas, 10 chiston, 13 tuyuq, 4 mustazod, 5 musaddas, 4 tarji'band, musamman, tarkibband, qasida, masnaviy, soqiynoma mavjud. Har bir janrdagi she'rlar qofiyasi yoki radifidagi tugallanuvchi harfga qarab ma'lum tartib asosida joylashtirilgan. "Xazoyin ul-maoniy" o'z davridagi ma'naviy hayotning o'ziga xos qomusi bo'lib, shoir o'z she'rlarida hayotni, insonni, uning olijanob tuygu va intilishlarini ulug'lagan. Alisher Navoiy "Xazoyin ul-maoniy" bilan o'zbek she'riyatining janr va mavzu doirasini yanada boyitdi.

Alisher Navoiy 1492-1498 yillarda Husayn Boyqaroning taklifi bilan o'zining barcha she'rlari, jumladan, avvalgi rasmiy devonlariga kirgan she'rlarini ham to'plab, "Xazoyin ul-maoniy" ("Ma'nolar xazinasi") nomli yirik kulliyot yaratadi. Kulliyot to'rt devonni o'z ichiga olganligi uchun "Chor devon" deb ham yuritiladi. Kulliyotning Sankt-Peterburg (1498-99, inv. Xanikov-55; 1592-96, inv. Dorn558), Istanbul (1495-97, xattot Darvesh Muhammad Toqiy ko'chirgan, inv. № 808), Parij (1525-27, kotib al-Hijroniy ko'chirgan, inv. № 316-317) nusxalari mavjud bo'lib, ular asosida professor H.Sulaymonov kulliyotning ilmiy-tanqidiy matnini yaratdi (1959-1960). Mazkur matn MATning 3-6 jildlarini tashkil etuvchi devonlar uchun asos bo'lgan⁸.

Alisher Navoiy lirik merosining mukammal nashri ilk bor 1959-1960 yillarda O'zbekiston Fanlar akademiyasining A. S. Pushkin nomidagi Til va adabiyot instituti tomonidan tayyorlangan va O'zbekiston FA nashriyoti tomonidan amalga oshirilgan edi. «Xazoyin ul-maoniy» devonlari nashrini Hamid Sulaymonning o'zlari amalga oshirganlar. 1956-1960 yillarda tayyorlangan ilmiy-tanqidiy tekst va transliteratsiya asosan Sobiq Ittifoqdagi fondlarda saqlanayotgan qo'lyozmalar (Leningraddagi Saltikov-Shchedrin nomli Davlat xalq kutubxonasi, inventar Xanikov-55, 904- 1498-1499 y., Toshkent, O'zbekiston FA SHI, inventar № 677, XVI asr va Leningrad, DXK, inv. Dorn-558, 1001-1004-1592-1596 y.) va boshqa nusxalar asosida tuzilgan edi. Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Davlat adabiyot muzeyi, O'zbekiston FA Qo'lyozmalar institutining direktori, professor Hamid Sulaymonning faoliyati bilan keyinchalik Alisher Navoiyning mo'tabar ikki kulliyotining fotonusxasi qo'lga kiritildi. Bular Alisher Navoiy kulliyotining Istanbulda, To'pqopi saroyi fondida (inv. № 808) saqlanayotgan nusxasi, 1495-1497 yillari xattot Darvesh Muhammad Toqiy tomonidan Hirotda ko'chirilgan hamda Parij Milliy kutubxonasida (inv. № 316—317) saqlanayotgan, 930-933 hijriy, 1525-1527 milodiy yillarda kotib Ali Hijroniy

⁸ <https://hozir.org/navoiyning-falsafiy-aqidalari-navoiyning-badiiy-vositalari-nav.html>

tomonidan Hirotda ko'chirilgan ikki jildlik kulliyot fotonusxalaridir. Har ikkala kulliyot kompozitsiya va mundarija jihatidan bir-biriga yaqin⁹.

Shundan so'ng «Xazoyin ul-maoniy» ilmiy-tanqidiy tekstini professor Hamid Sulaymon Leningrad, Dushanba, Istanbul, Parij qo'lyozma nusxalari asosida qayta tuzib chiqdi. Alisher Navoiy «Xazoyin ul-maoniy»sining ushbu to'liq nashrini o'sha ilmiy-tanqidiy tekst hamda avvalgi nashr va yuqorida zikr etilgan to'rt qo'lyozmaga muqoyasa qilib chiqildi va bosmaga tayyorlandi. Birinchi nashrda turli sabablarga binoan yo'l qo'yilgan ayrim nuqsonlar shu ish jarayonida imkon boricha bartaraf etildi¹⁰.

Mazkur nashrning I va II tomlaridagi asarlar keyinchalik shoir tomonidan «Xazoyin ul-maoniy»ga kiritilgan. Shuning uchun ayrim she'rlarda shoir tomonidan qilingan tuzatish va o'zgarishlar bo'ladi.

Alisher Navoiyning «Xazoyin ul-maoniy» asari O'zbekiston «Fan» nashriyoti tomonidan chop etilmoqda bo'lgan 20 jildlik shoir asarlarining to'liq nashrida III («G'aroyib us-sig'ar»), IV («Navodir ush-shabob»), V («Badoyi' ul-vasat»), VI («Favoyid ul-kibar») jildlarni tashkil etadi.

«Xazoyin ul-maoniy»ga kirgan devonlarning qayta ko'rilgan va to'ldirilgan mazkur nashrini filologiya fanlari kandidati F. Q. Sulaymonova rahbarligi ostida filologiya fanlari kandidatlar M. Sh. Hamidova, Sh. U. Sharipov, L. N. Serikova va ilmiy xodimlar M. Inog'omxo'jaeva, M. Bahodirova, M. Xayrullaevalar amalga oshirdilar.

Matnshunos olim Hamid Sulaymonning Alisher Navoiyning «Xazoyin ul-maoniy» asarining boshqa yurtlardagi nusxalarini olib kelib, shu nusxalar asosida uning ilmiy-tanqidiy matnini yaratish oson kechmagan. Asarning har bir qatorini sinchkovlik bilan o'qib, uning boshqa nusxalari bilan solishtirib yaratish asarga qaytadan jon kirgizgan bo'ladi. Hozirgi kunda bu asarning ilmiy-tanqidiy matnidan foydalanib ko'plab olimlarimiz ham o'zlarining ishlarini amalga oshirishmoqda. Bu haqidagi gaplarni yuqorida aytib o'tdik. Asarni nashrga tayyorlashda ham nuqsonlarni bartaraf etishga imkoni boricha harakat bo'lganiga guvohi bo'lamiz.

⁹ http://navoi.natlib.uz:8101/uz/xazoyin_ul_maoniy_garoyib_us_sigar_uchinchi_tom/tahrir_hayatidan

¹⁰ <https://lib.fbtuit.uz/assets/files/Alisher-Navoiy.G'aroyibus-sigar.pdf>